

ZAKONNE WILNO. KLASZTORY MĘSKIE. TEKSTY – KSIĄŻKI – BIBLIOTEKI

Iwona Pietrzekiewicz

ABSTRACT

The article is devoted to the researches into 'the texts – books – libraries' resources in the men's orders in Vilnius from the 17th – 18th C. The analysis of the source database helps us to reconstruct the picture of the intellectual output of the monasteries in Vilnius. Grand Duchy of Lithuania for many years was the place of working many various monasteries. Vilnius was the most important centre of the monastic life in the Nobles' Commonwealth in the 18th century. In Vilnius there were orders engaged in education, management of schools, scientific and other publication, and charitable works. In this work great importance was always attached to a book, it helped to cultivate the intellectual traditions of the community. They had an important influence on the spiritual life of the monks.

KEY WORDS: texts, books, libraries, Vilnius from the 17th – 18th C., Grand Duchy of Lithuania, men's monasteries, monks, intellectual output.

ANOTACIJA

Straipsnyje pateikiama knygotyros medžiaga, sukaupia naudojantis nuo XVII–XVIII a. Vilniaus vyrų vienuolynuose saugoma bibliografinė medžiaga. Autorė išskiria tris tiriamosios medžiagos lygmenis: tekstai – knygos – bibliotekos. Tyrimų rezultatai leidžia susidaryti aiškų to meto Vilniaus vienuolių intelektualinio lygmens vaizdą. Istoriniai LDK šaltiniai liudija čia buvus daug ir įvairių vienuolynų, tačiau būtent Vilniaus vienuolynuose vyko aktyviausias ne tik dvasinis, bet ir kultūrinis bei intelektualinis gyvenimas visą XVIII amžių. Vienuolynai rūpinosi švietimo, mokyklų įkūrimo ir išlaikymo reikalais, mokslinėmis bei šviečiamojam pobūdžio publikacijomis, įvairia labdaringa veikla. Tam visų pirma reikėjo knygų, geriausiai padėjusios ugdyti visuomenės intelektualinį išprusimą. Knyga lygiai taip pat darė įtaką ir pačių vienuolių intelektualinei išraiškai.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: tekstai, knygos, bibliotekos, XVII–XVIII a., Vilnius, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, vyrų vienuolynai, vienuoliai, intelektualinė raiška.

*Dr. Iwona Pietrzekiewicz, Pedagogical University of Cracow
Faculty of Humanities, Institute of Science Information and Library Science
Podchorążych str. 2, PL 30-084 Cracow, Poland
E-mail: ipietrz@ap.krakow.pl*

Wielkie Księstwo Litewskie było przez szereg lat terenem pracy bardzo wielu katolickich klasztorów męskich różnego typu, a samo Wilno najważniejszym ośrodkiem życia zakonnego w Rzeczypospolitej, przewyższającym w XVIII w. pod tym względem takie miasta jak Kraków, Warszawa czy Lwów (Kłoczowski 1970:606-607; Litak 1996:92). W Wilnie reprezentowane były łacińskie obserwacje żebracze, jak i kanoniczne czy kleryckie. Były to zarówno zakony zajmujące się duszpasterstwem, edukacją i prowadzeniem szkół, w tym seminariów duchownych, ale także pracą misyjną, naukową i pisarską, wydawniczą, charytatywną..., w XVII i XVIII w. było to prawdziwe *urbs monachorum*.

Najliczniejsze w Rzeczypospolitej były zakony mendykanckie, a wśród nich dominikanie, bernardyni, franciszkanie, ich zakony pojawiły się w Wilnie bardzo wcześnie. Kolejne grupy tworzyli klerycy regularni (z jezuitami) czy kanonicy regularni (Gach 1984:15).

Diecezja wileńska, największa wśród diecezji wschodnich, należała do metropolii gnieźnieńskiej (Ochmański 1972). Istniało tutaj 231 placówek zakonów męskich, było to więc skupisko zakonów najliczniejsze, wyprzedzające pod tym względem nawet diecezję krakowską

(Litak 1996:88, 90). Jeśli chodzi o Wilno, pod koniec XVIII w. istniały w mieście 22 konwenty męskie, czyli była to liczba porównywalna z Lwowem, niższa jedynie od placówek działających w Krakowie i Warszawie (Litak 1996:92, 103).

W różnych okresach historycznych działali na terenie miasta: bernardyni, dominikanie (ci posiadali w Wilnie kościół konwencki Św. Ducha, a na Łukiszkach parafialny p.w. Św. Filipa i Jakuba), franciszkanie, karmelici boski (z kościołem konwenckim p.w. Teresa z Avila oraz rezydencją na Zawiejce), karmelici trzewickowi, kanonicy regularni laterańscy, kanonicy od pokuty, augustianie, jezuici (posiadali tu misję, dom I i II próby p.w. Św. Ignacego; opiekowali się kościołem akademickim p.w. Św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty, dom profesów przy kościele Św. Kazimierza, kolegium papieskie, kolegium szlacheckie, na Śnipiszkach dom III próby przy kościele Św. Rafała Apostoła), pijarzy, bonifratrzy, trynitarze, misjonarze (którzy zarządzali w Wilnie seminarium diecezjalnym), dalej jeszcze komunści-bartoszkowie i rochici (Gach 1984)¹.

Analiza liczebności samych zakonników wskazuje, że w latach 1772-1773 w samym Wilnie było ich 744. W grupie tej szczególnie mocne było środowisko jezuickie, zakon ten założył bowiem w Wilnie kilka domów, przeznaczonych i dla profesów i dla profesorów...

Jeśli chodzi o najstarsze klasztory pojawiły się one w Wilnie w związku z rosnącymi na ziemiach litewskich wpływami katolicyzmu, gdzie na wybór wiary katolickiej decydowała się coraz to większa grupa przedstawicieli tutejszej arystokracji. Do tych fundacji należały konwenty bernardynów, franciszkanów konwentualnych, dominikanów i karmelitów trzewickowych. Nowa fala inicjatyw fundacyjnych zostanie podjęta przez klasztory w Koronie w XVII w., wynikała ona ze specyficznej sytuacji państwa, ale wpisywały się także w konkretną politykę kościelną w tym czasie (Topolska 2002:244-245).

Jeśli spojrzeć na strukturę organizacyjną placówek na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego, poszczególne klasztory przynależały do organizmów funkcjonujących w Królestwie, albo tworzyły własne prowincje, czasem kongregacje czy kustodie (czasem wspólne dla ziem litewsko-ruskich). Z kolei realizując konkretne funkcje duszpasterskie miejscowe zakony mogły prowadzić konwenty parafialne bądź kościoły filialne i kaplice, albo samodzielne domy bez własnej parafii.

Zainteresowanie kościołami zakonnymi było zawsze spore, także i na Litwie. Środowiska lokalne zwracały uwagę na lepszy poziom zakonników wyższy niż księża diecezjalnych (Flaga 1998:6), szczególnie silne więzi ze społeczeństwem utrzymywali przedstawiciele struktur mendykanckich i kłeryckich. Zakony poświęcały wiele uwagi dbałości o kult liturgiczny i duszpasterstwo, zajmowały się prowadzeniem bractw religijnych, umiejętnie kierowały społecznościami parafialnymi, starając się dostosować swoją pracę misyjną, charytatywną i prowadzone przez siebie nauczanie do zamieszkujących tereny wschodnie narodowości – choćby w kwestii języka. Opiekowały się lokalnymi miejscami kultu, jeśli chodzi o Wilno szczególnie istotnym było znane powszechnie sanktuarium karmelitów boskich z obrazem Matki Boskiej Ostrobramskiej (Račiūnaitė 2003).

Niezależnie od zakonnego ustawodawstwa i zasady egzempcji na pracę konwentów w poszczególnych diecezjach miały także wpływ zalecenia poszczególnych synodów. Instrukcje biskupie starały się zwłaszcza wpłynąć na recepcję reformistycznych zaleceń soboru Trydenckiego. W tym zakresie wyróżniła się działalność biskupów wileńskich – Jerzego Radziwiłła (*Pastoralna* z

¹ Tu wymienia się 12 zakonów.

1582 r.) oraz Benedykta Wojny, który w odpowiednim liście pasterskim opublikował zalecenia, scalające wskazówki z trzech zwołanych przez niego synodów w 1602, 1607, 1613 r. Wydano je:

... aby plebani wiedzieli, czego się mają trzymać i jak na palcach wyliczyć mogli te prawa, które głosem ogółu całego duchowieństwa postanowione (Kurczewski 1908:99; 1912:127-128)².

Równie istotne znaczenie miała opracowana dla diecezji krakowskiej, ale przyjęta we wszystkich diecezjach polskich i włączona do statutów synodu plenarnego w 1628 r. *Pastoralna* Bernarda Maciejowskiego.

Wskazówki biskupów propagowały staranniejszą pracę duchowieństwa na ambonie i w konfesjonale (Kumor 1999:167-170). Zobowiązywały do opierania się w przygotowywaniu kazań na Biblii, tekstach Ojców Kościoła i tradycji kościelnej (Kracik 2000:206-207), zalecały także korzystanie z drukowanych homilii, jeśli księża nie byli przygotowani do samodzielnego głoszenia kazań (Panuś 2001:356-362; Kracik 2000:246). Ustawy synodów zawierały także uwagę na używanie przez księży języka „ludowego”, zarówno jeśli chodzi o nauki katechizmowe, jak i podstawowe modlitwy i ogłoszenia.

Niezwykle istotny okazał się także rozwój szkolnictwa zakonnego. Było ono aż do czasów Komisji Edukacji Narodowej podstawą systemu edukacyjnego (Beauvois 1991). Tak jak podstawowe kwestie formacyjne dla poszczególnych zakonów decydowały się w takich dokumentach jak reguły i konstytucje, tak istotnym etapem edukacji były w klasztorach studia retoryczne i filozoficzno-teologiczne (Gach 1999:158). Był także kler zakonny środowiskiem twórczym, z którego wychodziła spora część literatury naukowej, które zdobywało wykształcenie na zagranicznych uniwersytetach. Warto zwrócić uwagę choćby na fakt, że 120 dominikanów z prowincji litewskiej starało się o możliwość wyjazdu lub studiowało za granicą w XVII–XVIII w. (Świętochowski, Chruszczewski 1975:467-572). Szczególnie popularne, także wśród innych zakonów, były studia we Włoszech (Świętochowski, Chruszczewski 1975:571-572).

Pisarskie działania, np. kazania, teksty dotyczące duchowości danego klasztoru, różnego rodzaju *miscellanea theologica*, ale także literatura naukowa i szkolna, nie tylko zresztą teologiczna. Zachowały się rękopiśmienne świadectwa tej pracy, jej przykładami mogą być m.in. rękopisy zachowane w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego, a powstałe w środowisku kanoników regularnych laterańskich. Przetrwało ich kilkanaście, tu wymienię tylko – *Fragmenta. Rhetorica* Andrzeja Leonowicza³ czy kazania Stanisława Augustyna Klimkiewicza⁴.

W związku z księgozbiorem, prócz zagadnienia formacji duchowej zakonników, szczególnie istotne okazuje się właśnie funkcjonowanie studiów zakonnych (Flaga 1998). Klasztory prowadziły własne studium retoryki, a także studia filozoficzno-teologiczne. Nie miały one jednolitego schematu organizacyjnego, zasadniczo obejmowały jednak trzy dyscypliny: filozofię, teologię dogmatyczną i teologię moralną (Gach 1999:158).

Dominikanie, powołani byli do pracy w dużych ośrodkach miejskich, sporych skupiskach inteligenckich, przykładali wielką uwagę do wykształcenia własnego środowiska. Choć zasadniczo nie byli zakonem nauczającym w latach 1772–1773 posiadali 181 profesorów, co dawało im drugie

² W 1602 r. wyszedł druk *Synodus Dioecese Episcopatus Vilnensis celebratus [...] Benedictum Wojnam [...]*. Postanowienia synodów z czasów B. Wojny i A. Wojny ukazały się p.t. *Constitutiones Synodorum Dioec. Vilnensis diversis temporibus celebratum [...]*, Wilno 1633. Zob.: Kurczewski 1908:127, 129.

³ Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego [dalej BUW], rkp. F3 1892.

⁴ BUW, rkp. F3 1163.

miejsce po jezuitach w Rzeczypospolitej (Szostek 1975:410). Sama prowincja litewska (powstała ostatecznie w 1647 r. pod wezwaniem Anioła Stróża) (Kłoczowski 1975:58-59) wzorowała się na prawie prowincji polskiej i ruskiej, i co ważne jako kongregacja uzyskała na kapitule w 1644 r. własne studium generalne w Wilnie.

Dominikanie, którzy pracowali zgodnie z dewizą zakonną „*contemplari et contemplata alias tradere*“, działali tradycyjnymi sposobami. Nowe metody kontaktu z najbliższą społecznością, przekazywania odpowiednich treści, spopularyzują jezuita, którzy dzięki nim zdobędą szeroką popularność wśród elity katolickiej (Kłoczowski 1975:62).

Szczególnie istotne na tym polu okazały się także drukarnie zakonne. W Wilnie prowadzili je franciszkanie i jezuita, w połowie XVIII w. oficynę pijarską założył Maciej Dogiel (Drukarze dawnej... 1959-1960:42; Pidłypczak-Majerowicz 1996: 173, 39). Wydawały sporo, oblicza się, że uwzględniając drukarnię bazylianską do 1800 r. wyszło z nich ponad 2 tysiące druków. Były to teksty zarówno łacińskie, jak i w języku polskim, innych zachodnich oraz litewskim i łotewskim (Drukarze dawnej... 1959-1960:210; Pidłypczak-Majerowicz 1996: 40). W wileńskich oficynach zakonnych wydawano m.in. teksty Piotra Skargi, Mateusza Bambusa, Macieja Sarbiewskiego, Wojciecha Wijuk Kojalowicza, Franciszka Bohomolca czy Arystotelesa, Ezopa, wyszły z nich także *Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego*, *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae* i *Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae* (Pidłypczak-Majerowicz 1996:40-41).

Reguły i konstytucje, zalecenia władzy zakonnej zwracając uwagę na formację duchową, kształcenie, odpowiedni poziom duszpasterstwa, kaznodziejstwa i spowiednictwa regulowały także kwestie funkcjonowania bibliotek w klasztorach, uwzględniając zawsze potrzeby i możliwości konkretnych zakonów. Najistotniejsza była zawsze biblioteka wspólna, wewnętrzne przepisy odnosiły się zarówno do organizacji i uporządkowania zbioru pod okiem odpowiednio przygotowanej osoby, a także przełożonego klasztoru i wizytatorów zakonnych. Osobne księgozbiory powstawały na potrzeby nowicjatu, szkoły, zakrystii, infirmerii, apteki, organizowano je także np. w refektarzu, ewentualnie na potrzeby kaznodziejów, magistrów nowicjatu, profesorów i studentów. Widoczna jest także specjalizacja tematyczna. Choć zbiory zakonne to w dużej większości literatura teologiczna, filozoficzna, historyczna, praktyczna, kaznodziejska, prawna..., to na pewno taki zakon jak dominikanie gromadził więcej literatury związanej z pracą kaznodziejską i szkolną, a na przykład bonifratrzy książkę medyczną.

Każdy konwent, który posiadał własną szkołę musiał zorganizować odpowiednią bibliotekę. O księgozbiory poszczególnych konwentów szczególnie dbały władze dominikańskie (Jasiński 1638:213). W aktach kapitulnych zachowały się informacje dotyczące zasad organizacji czasu wolnego zakonników, w których zalecano zakonnikom, a przede wszystkim spowiednikom, aby wykorzystywali go na lekturę (Szostek 1975:414).

Wyjątkowo precyzyjne i jednolite przepisy regulujące funkcjonowanie bibliotek wypracowali jezuita (Grzebień 1975). Regulowały one podstawowe kwestie związane z gromadzeniem, opracowaniem i udostępnianiem książek w danym klasztorze (Pidłypczak-Majerowicz 1996:51-52). Biblioteka to w zakonie „*potissimus religiosarum thesaurus, coelstia dona*” (Zalewski 1926:2).

Zaobserwować można także pewną typowość zbiorów klasztorów wileńskich, zarówno jeśli chodzi o liczbę, jak i strukturę treściową zbiorów. Na wielkość księgozbiorów miała zawsze wpływ

sama lokalizacja konwentów w Wilnie właśnie, która z reguły łączyła się z realizacją przez poszczególne klasztory funkcji centralnych ośrodków prowincji lub miejsca studiów zakonnych.

Na wschodnich terenach, obok Lwowa czy Lublina, Wilno było najbardziej zasobnym w biblioteki miastem (Pidtypczak-Majerowicz 1996:46). Miejscowe księgozbiory zakonne wzbogacały się dwoma podstawowymi drogami – przez zakup oraz dary. Z reguły zaczątek biblioteki stanowiły książki przeznaczane dla nowego konwentu przez klasztor macierzysty. I tak na przykład wileńska biblioteka kanoników regularnych laterańskich wyposażona została w niezbędne teksty przez konwent w Krakowie. Początkowo niewielka ostatecznie ufundowana była przez miejscowego przeora, Stanisława Koryckiego (Archiwum... :243). Jeszcze w wizytacji z 1782 r. czytamy, że w klasztorze nie ma biblioteki wspólnej, bowiem tylko zakonnicy posiadają zbiory prywatne⁵. Dopiero też w drugiej połowie XVIII w. uporządkował ją profesor teologii moralnej Walter Wróblewski (Wojtyska 1975:476). Kilka razy otrzymywała też dary od osób z zewnątrz, na przykład w 1805 r. po śmierci biskupa wileńskiego Dawida Pilichowskiego i od podówczas kowieńskiego, członka honorowego Cesarskiego Wileńskiego Uniwersytetu, a także byłego dyrektora Szkół Guberni Grodzieńskiej Józefa Kossakowskiego⁶, tutaj też na pewien czas trafił księgozbiór zamkniętej szkoły w Widzach⁷. Również dzięki hojnym darom rosła stopniowo najbogatsza bezspornie książnica jezuicka, wzbogacona została licznymi donacjami, m.in. z biblioteki biskupa wileńskiego Waleriana Protasowicza, ale także Zygmunta Augusta, Lwa Sapiehy i Wierzbickich, Dawida Pilichowskiego (Pacevičius 2005:59-60).

Wileńskie zbiory sięgały kilku tysięcy, trzeba jednak zaznaczyć, że są to dane pochodzące z reguły z XIX w., i odnoszą się często do zbiorów rekonstruowanych po niekorzystnych dla nich „wojennych opresjach”. Bardzo bogatym księgozbiorem dysponowali bernardyni. W 1764 r. posiadali 2.317 tomów⁸, w 1820 r. 2.306⁹, a w 1848 r. już 7.000 tomów¹⁰. W świetle danych dobrze prezentował się także księgozbiór franciszkanów, w 1820 r. wymienia się co prawda tylko 809 pozycji¹¹, ale inne dane podają zasób znacznie wyższy – 2.186 i 3.358 tomów. Liczbę 5 tysięcy zbiorów przekroczyła biblioteka dominikańska, która już w 1820 r. posiadała 3.480 pozycji¹². Do około 4 tysięcy wzrósł liczący wcześniej 2.120 tomów zbiór karmelitów trzewickowych. Podobnie przedstawiała się biblioteka karmelitów bosych, w 1828 r. zawierała

⁵ Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie [dalej LPAH], rkp. 694-1-3489 *Opisanie Probostwa S. Piotra na Antokolu Ichmo[ściow] XX. Kanonikow Lateranen[skich] na Przedmieściu Wilen[skim] leżącego według Modeluszu przez [...] Massalskiego Biskupa Wileńskiego Pasterza y Dobrodzieya do Wizyty Generalney Dziekanom podanego w R. 1782 uczyniona*, k. 10v, 17. W kościele 36 książek.

⁶ LPAH, rkp. 567-2-2448 [*O przekazaniu przez członka Uniwersytetu Wileńskiego J. Kossakowskiego 1.000 książek dla biblioteki szkoły widzkiej, 1829*]; [Rejestr książek], s. 3-10v. Przekazanie w 1818 r. zbiorów (na ręce dyrektora szkół Guberni Wileńskiej Budziłowicza), a zapisanych jeszcze w 1804 r. w raporcie dla Uniwersytetu Wileńskiego potwierdzał proboszcz antokolski Bernard Niedźwiedzki 1829 r.).

⁷ LPAH, rkp. 604-4-801 [*Raport wizytatora klasztorów w diecezji wileńskiej przekazany do Rzymsko-katolickiego Konsystorza w Wilnie z 1849 r.*]. Ostatecznie zbiór wpłynął do Wileńskiej Biblioteki Publicznej (1873 r.). Zob. BUW, rkp. F3 199, 12, [7] k. Spisok Knigam na russkom, francuzkom, nemeckom, polskom i latinskom jazykach [...] Svencjanskago uezdnoago učilišča [...]. Zob.: Paszkiewicz: 2000:202-203.

⁸ Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, rkp. 5877 III *Index et clavis librorum Bibliothecae conventus Patrum Bernardinorum Vilnensis [...] A.D. 1764*.

⁹ LPAH, rkp. 694-1-3671 *Wizytacje klasztorów diecezji wileńskiej, 1820-1822*, k. 321-375.

¹⁰ BUW, rkp. F4 A 2427, *Kronika Kościoła i Klasztoru Wileńskiego XX. Bernardynów [...] 1848*.

¹¹ LPAH, rkp. 694-1-3671 *Wizytacje klasztorów diecezji wileńskiej, 1820-1822*, k. 528v.

¹² LPAH, rkp. 694-1-3671 *Wizytacje klasztorów diecezji wileńskiej, 1820-1822*, k. 469v.

2.937 tomów¹³, a w 1830 r. 3.651 tomów¹⁴. Ponad 2.800 tomów zgromadzili także kanonicy regularni laterańscy na Antokolu, w 1820 r. odnotowano w ich zbiorze 2.197 tomów¹⁵. Ponad 4 tysiące liczyła księżnica trynitarzy. Kolejne spore biblioteki w mieście należały do misjonarzy, którzy posiadali w 1820 r. 6.769 pozycji¹⁶, a z czasem aż 8.284 tomów oraz pijarów, którzy byli właścicielami ok. 7 tysięcy książek (Pidłypczak-Majerowicz 1996:173-176)¹⁷. Warto też dodać dane dotyczące zbiorów augustianów – w 1820 r. liczyły one 337 pozycji¹⁸ i bonifratrów – w 1830 r. 250 tomów¹⁹.

Jak wynika z przytoczonych wyżej cyfr wielkie biblioteki wileńskie to zbiory dominikanów, bernardynów, karmelitów bosych i trzewickowych, kanoników regularnych laterańskich (Pacevicius 1999:371), a z późniejszych fundacji, misjonarzy i pijarów.

Cytowane wyżej dane pochodzą w głównej mierze z inwentarzy klasztornych przygotowywanych w latach 20. XIX w. Sam sposób opisu w inwentarzach-katalogach zbiorów obejmował z reguły tylko najbardziej istotne elementy opisu, starano się zachować pewną jednolitość dla konkretnego zakonu. Towarzyszyło mu oznaczanie księgozbioru znakami własnościowymi. Jeśli chodzi o przechowywanie zbiorów wydzielano osobny lokal biblioteczny na zbiór właściwy i miejsca dla zbiorów o specjalnym przeznaczeniu, wyposażano je dość typowo.

Niewiele jednak wiemy dziś o wyglądzie klasztornych księżnic w Wilnie. Miejscowe klasztory doświadczyła burzliwa historia tego miasta. Pierwsze bolesne straty majątku dotknęły wileńskie zakony już w XVII w. Dotyczyły one także strat księgozbiorów. Warto przypomnieć złupienie bernardynów w 1655 r., podczas konfliktu z Moskwą. Równie dotkliwy był uszczerbek mienia jezuitów, w latach wojny ze Szwecją, podczas wywózki zbiorów do Królewca część z nich stracono (Kurczewski 1912:323). Kolejne straty przyniosły także rok 1794 i 1812. Nie był to jednak koniec.

Na początku XIX w. w zaborze rosyjskim podjęto szereg działań, których celem była lepsza kontrola stanu duchowieństwa. W 1820 zobowiązano biskupów do aktualizacji danych majątkowych poszczególnych zakonów. Niezwykle istotne i brzemienne w skutki okazało się także skasowanie w tym samym czasie zakonu jezuitów w zaborze rosyjskim. Nastąpiło zakrojone na bardzo szeroką skalę przejęcie mienia klasztornego, a w związku z nim rozproszenie księgozbiorów zakonnych z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1832-1864 i później. Biblioteki 42 skasowanych klasztorów weszły pod zarząd Izby Skarbu Państwowego. Wileński Komitet Gubernialny dla Rozpatrzenia i Podziału Poklasztornych Bibliotek powołany został dopiero w 1843 r. Fragmenty zbiorów przekazano do otwartej w 1867 Biblioteki Publicznej

¹³ LPAH, rkp. 694-1-3670.

¹⁴ LPAH, rkp. 694-1-3777.

¹⁵ Biblioteka Narodowa Litwy, rkp. F 130-2259 *Kronika antokolska*, oprac. T. Rogala Zawadzki, 1916-1938, t. 2, s. 440; LPAH, rkp. 694-1-3671 *Akta wizytacji klasztorów diecezji wileńskiej, 1820-22*, s. 551-669 *Wizyta całego Funduszu Kościoła i Klasztoru XX. Kanoników Regularnych Lateranenskich w Wilnie na Antokolu przy kościele S. Piotra rezydujących [...] za rok 1820*. Opis biblioteki s. 603-649; BLAN, rkp. F 273-230 *Wizyta kościoła parafialnego SS. Piotra i Pawła oraz klasztoru XX. Kanoników Regularnych Laterańskich w Wilnie na Antokolu z roku 1828*, k. 9. Zob.: Kurczewski 1912:322; Pietrzekiewicz 2002:64-72.

¹⁶ LPAH, rkp. 694-1-3671 *Wizytacje klasztorów diecezji wileńskiej, 1820-1822*, k. 52v-77v.

¹⁷ Dane oparte na publikacjach Tyszkiewicza, Giżyckiego, Baracza, Kurczewskiego i Radziszewskiego.

¹⁸ LPAH, rkp. 694-1-3671 *Wizytacje klasztorów diecezji wileńskiej, 1820-1822*, k. 271v-282v.

¹⁹ LPAH, rkp. 694-1-3777.

w Wilnie, ale także do bibliotek szkolnych, Muzeum Archeologicznego w Wilnie, seminarium duchownego, a „zastrzeżone” przez cenzurę do wysłano do Petersburga (Pacevicius 1999:372).

Sama biblioteka seminaryjna w Wilnie przejęła w 1840 r. ponad 6,5 tysiąca książek, stąd część przekazano do Biblioteki Publicznej, a dalej jako dublety do np. antykwariarzy lwowskich (Ussas 1936; Pidłypczak-Majerowicz 1996:115). Część zbiorów przemieszczała się w ramach prowincji klasztornych, gdzie mimo restrykcyjnych nakazów wizytatorów nie zawsze udało się dopilnować mienia konkretnego konwentu. Także po 1864 r. trwało dalsze rozpraszanie i niszczenie księgozbiorów klasztornych.

Ujawnianie dzisiaj proveniencje świadczą, że zbiory zakonne z terenu Wilna znalazły się m.in. w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie, Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie, Bibliotece PAN i PAU w Krakowie, Bibliotece Ossolineum we Wrocławiu (Pidłypczak-Majerowicz 1996:140-159), różnych zbiorach klasztornych, np. kanoników regularnych w Krakowie. Jak już wspomniano część z nich dotarła do Lwowa i Kijowa (Pidłypczak-Majerowicz 1996:158).

Gromadzone księgozbiory obejmowały przede wszystkim zarówno typową literaturę przeznaczoną na potrzeby duszpasterstwa i szkolnictwa, jak i piśmiennictwo kontrreformacyjne. Podstawę każdego z nich tworzyły teksty filozoficzno-teologiczne, a zwłaszcza teologia dogmatyczna i biblistyka. W XVII i XVIII w. rozwijano tomizm oraz doktrynę św. Bonawentury i Dunska Szkota. Spośród często spotykanych wydawnictw wymienić można choćby *Manuale Tomistarum seu brevis theologiae cursus* Jana Baptisty Goneta, *Theologia dogmatica* Monschaima, a z polskich tytuł *Theologia dogmatica* Stanisława Szymona Makowskiego. Warto też zwrócić uwagę, że ośrodki jezuickie, a zwłaszcza Wilno, rozwijały systematyczne studia filozoficzne i teologiczne.

Biblioteki zakonne posiadały z reguły wiele edycji Biblii, konkordancji, a w dziale komentarzy biblijnych teksty przydatne duszpastersko, zgodnie z sięgającą XVI w. tradycją nastawienia na potrzeby praktyczne. Przeważa wśród nich egzegeza wywodząca się kręgu jezuickiego, jak *Scopus biblicus* Wojciecha z Nowogopola, a z zagranicznych Jana Sylveiry, Jana Maldonata, który to zresztą wykładać na Akademii Wileńskiej (Smereka 1975:251). Własną szkołę egzegetyczną popularyzowali na tym terenie właśnie wileńscy jezuici, ich słuchaczami byli członkowie innych zakonów.

Bardzo ważne były także kwestie teologii moralnej. Teologiczno-pastoralny ruch pisarski zaczął się dobrze rozwijać po Soborze Trydenckim. Zgodnie z sugestiami władz diecezjalnych i zakonnych do zbiorów wpływały popularne edycje Hermana Busenbauma, Marcina van der Beecka (Becana) i Franciszka Genetta. Sięgano także po dzieła dotyczące spowiednictwa czy udzielania sakramentów, zwracano także uwagę na dyscyplinę ascetyczną zakonników. Stąd rozbudowywane w księgozbiorach działy literatury ascetyczno-mistycznej: *Meditationes de vita humana* i *Confessiones* św. Augustyna oraz *De imitatione Christi* i *Disciplina Claustralium* Tomasza à Kempis (Hamerkena), pisma Gertrudy Wielkiej, Franciszka Salezego, Michała Akwilina Gorczyńskiego, Kaspra Drużbickiego. W każdej też znaleźć można było wiele różnych wydań dzieł kontrowersyjnych, Marcina Becana, Wojciecha Tylkowskiego czy Jana Poszakowskiego oraz niezbędne w pracy kaznodziejskiej dzieła homiletyczne. W XIX w. do zbiorów zakonnych w wyraźnie zaznaczającym się wymiarze wejdzie literatura świecka, będąca efektem bieżącej produkcji wydawniczej. Tak czy inaczej biblioteki zakonne to w ponad 80% literatura religijna (Vladimirovas 1970:97). Zachowane źródła wskazują, że zbiory zakonów wileńskich wzrosły znacznie w XVII, a zwłaszcza XVIII w. Według katalogów niewiele w

księgozbiorach druków z XV i XVI w. Gromadzono edycje starsze i nowsze, była to w przeważającej mierze produkcja włoska i niemiecka, ale także drukarń świeckich i zakonnych z terenu Rzeczypospolitej (Pidłypczak-Majerowicz 1996:56-58).

Badania wymienionych księgozbiorów zakonnych, tekstów wykorzystywanych i wytwarzanych w poszczególnych zakonach wymagają jeszcze kolejnych badań. Jeśli chodzi o Wilno dysponujemy dobrą bazą źródłową, którą tworzą zachowane zbiory, rękopiśmienne i drukowane teksty, inwentarze i katalogi bibliotek..., w ostatnich latach systematycznie ujawnianą dzięki publikowanym katalogom (Feigelmanas 1975; Vilniaus universiteto... 2003) czy opracowaniom (Vladimirovas 1970:97-98; Pacevičius 2005).

Zainteresowanie dorobkiem zakonów litewskich, tym, co pozostało po ich bibliotekach także, zaznaczyło się już w XIX w., choć już wtedy materiały po skasowanych klasztorach częściowo się rozproszyły, a częściowo zostały przejęte przez nowo powstałe instytucje kultury. Dziś trudno o kompletne akta dotyczące wizytacji klasztorów w diecezji wileńskiej²⁰. Danymi z XIX-wiecznych materiałów wizytacyjnych dysponował np. Eustachy Tyszkiewicz (Tyszkiewicz 1857-1858), opierali się na nich Franciszek Radziszewski i Jan M. Giżycki (Radziszewski 1875; Bojownicy kapłani... 1938; Giżycki 1916; 1917), a także Jan Kurczewski.

Dziś dane liczbowe dotyczące poszczególnych bibliotek trudno zweryfikować, nadal niezbędne są szeroko zakrojone prace proweniencyjne. Wpływ na taką sytuację ma zarówno częściowe zachowanie źródeł, jak i możliwe przesunięcia w zbiorach poszczególnych prowincji, rozdzielanie zbiorów skasowanych klasztorów, czy w końcu wyprzedaż ich dubletów. Analiza zachowanych bibliotek, powstających w kręgach zakonnych tekstów, pozwala nam dziś odtworzyć obraz intelektualnego dorobku klasztorów wileńskich i pokazać wieloletnie tradycje tych wspólnot.

References

- Archiwum Prowincjalne Kanoników Regularnych Laterańskich w Krakowie, rkp. [Br. sygn.] *Memoriale fratrum et benefactorum defunctorum Congregationis Canoniorum Regularium Lateranensium*.
- BEAUVOIS, D. *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832*, t. 2: *Szkoły podstawowe i średnie*. Rzym-Lublin, 1991.
- Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861-1915. Materiały z urzędowych świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakonnych i prywatnych*, oprac. P. Kubicki, cz. 2: *Dawna Litwa i Białoruś*, t. 4: *Niszczenie przez rząd rosyjski katolickich kościołów, kaplic, klasztorów [...], bibliotek [...]. Domówienie i zestawienie*. Sandomierz, 1938.
- Constitutiones Synodorum Dioec. Vilnensis diversis temporibus celebratum [...]*. Wilno, 1633.
- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. In *Wielkie Księstwo Litewskie*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski. Wrocław-Kraków, 1959-1960, z. 5.
- FEIGELMANAS, N. *Lietuvos inkunabulai*. Vilnius, 1975.
- FLAGA, J. *Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*. Lublin, 1998.
- GACH, P.P. *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773-1914*. Lublin, 1984.
- GACH, P.P. *Struktury i działalność duszpasterska zakonów męskich na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska w latach 1773-1914*. Lublin, 1999.
- GIŻYCKI, J. M. *Księża Misjonarze w Wilnie*. Kraków, 1916.
- GIŻYCKI, J. M. *Wiadomość o dominikanach prowincji litewskiej*, Kraków, 1917.
- GRZEBIEŃ, L. Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII w. In *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, 1975, t. 30, s. 223-282; t. 31, s. 225-282.
- JASIŃSKI, K. *Summarium ordinationum capitulorum generalium Ordinis Praedicatorum*. Kraków, 1638.
- KŁOCZOWSKI, J. Zakony męskie w Polsce. In *Kościół w Polsce*, t. 2: *Wiek XVI-XVIII*, Kraków, 1970.
- KŁOCZOWSKI, J. Zakon Braci Kaznodziejów w Polsce 1222-1972. In *Zarys dziejów, Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222-1972*. Red. J. Kłoczowskiego. Warszawa, 1975, t. 2.
- KRACIK, J. *Przeciw reformacji. In Kościół krakowski w tysiącleciu*. Kraków, 2000.
- KUMOR, B.S. *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*. Kraków, 1999.

²⁰ LPAH, rkp. 694-1-3671 *Wizytacje klasztorów diecezji wileńskiej, 1820-1822*.

- KURCZEWSKI, J. *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*. Wilno, 1908.
- KURCZEWSKI, J. *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa diecezji wileńskiej, oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych*. Wilno, 1912.
- LITAK, S. *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*. Lublin, 1996.
- OCHMAŃSKI, J. *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*. Poznań, 1972.
- PACEVICIUS, A. Biblioteki klasztorne na Litwie w końcu XVIII i pierwszej połowie XIX wieku: stan – rozwój – losy. In *Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej X-XX wiek*, red. H. Gapski, J. Kłoczowski. Lublin, 1999.
- PACEVICIUS, A. *Vienuolynų bibliotekos Lietuvoje 1795–1964 metais. Dingęs knygos pasaulis*. Vilnius, 2005.
- PANUŚ, K. *Zarys historii kaznodziejstwa w Kościele katolickim, cz. 2: Kaznodziejstwo w Polsce. Od średniowiecza do baroku*. Kraków, 2001.
- PASZKIEWICZ, U. *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku*. Warszawa, 2000. Suplement 1.
- PIDŁYPCZAK-MAJEROWICZ, M. *Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII-XVIII wieku*. Wrocław, 1996.
- PIETRZKIEWICZ, I. Biblioteka kanoników regularnych laterańskich w Wilnie w XVII-XIX w. In *Bielorusskij sbornik. Stati i materialy po istorii i kulturje Belorussi*. Sankt-Petersburg, 2002, s. 64–72.
- RACIŪNAITĖ, T. *Vizijos ir atvaizdai. Basijų karmelitų palikimas*. Vilnius, 2003.
- RADZISZEWSKI, F. *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych [...] w Królestwie Polskim, Galicji, Wielkim Księstwie poznańskim i zachodnich guberniach państwa rosyjskiego*. Kraków, 1875.
- Synodus Dioecese Episcopatus Vilnensis celebratus [...] Benedictum Wojnam [...]*. 1602.
- SMEREKA, W. Bibliotyka polska (wiek XVI-XVIII). In *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, red. M. Rechowicz. Lublin, 1975, t. 2.
- SZOSTEK, I. Biblioteka dominikanów lwowskich w świetle katalogu z roku 1776. In *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*, pod red. J. Kłoczowskiego. Warszawa, 1975, t. 2.
- ŚWIĘTOCHOWSKI, R.; CHRUSZCZEWSKI, A. Polonia dominicana apud extraneos. In *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*, pod red. J. Kłoczowskiego. Warszawa, 1975, t. 2.
- TYSZKIEWICZ, E. Wiadomość historyczna o zgromadzeniach i fundacjach męzkich i żeńskich rzymsko-katolickich klasztorów w Dyecezyi Wileńskiej. In *Teka Wileńska*. 1857, t. 2, s. 231–276; 1858, t. 3, s. 222–273; t. 4, s. 125–178.
- TOPOLSKA, M.B. *Spółczeństwo i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku*. Poznań–Zielona Góra, 2002.
- USSAS, B. Z dziejów grabieży i niszczenia polskiego mienia kościelnego przez Rosjan w świetle świadectw rosyjskich (1655–1925), cz. 1-2. In *Przegląd Powszechny*, 1936, r. 53, t. 210, no. 4, s. 45-66; no. 5, s. 185-203.
- Vilniaus universiteto bibliotekos paleotipai. Katalogas*. Sudarė N. Feigelmanas, I. Daugirdaitė, P. Račius. Vilnius, 2003.
- VLADIMIROVAS, L. Vienuolynų ir bažnyčių bibliotekos Lietuvoje (iki 1800 m.). *Knygotyra*, 1970, t. 8, Nr. 1.
- WOJTYSKA, H.D. Nauka i nauczanie u kanoników regularnych (na przykładzie Kongregacji Bożego Ciała). In *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*. Red. M. Rechowicz. Lublin, 1975, t. 2.
- ZALEWSKI, L. *Biblioteka seminarium duchownego w Lublinie i biblioteki klasztorne w diecezji lubelskiej i podlaskiej*. Warszawa, 1926.

MEN'S ORDERS IN VILNIUS. TEXTS – BOOKS – LIBRARIES

Iwona Pietrzkiwicz

Pedagogical University of Cracow, Poland

Summary

Grand Duchy of Lithuania for many years was the place of working many various monasteries and Vilnius was the most important centre of the monastic life in the Nobles' Commonwealth in the 18th century, it was superior in this respect to such towns as Cracow, Warsaw or Lwow. In Vilnius there were orders engaged in education, management of schools, scientific and other publication, and charitable works... as well, was real *urbs monachorum*. In this work great importance was

always attached to a book, it helped to cultivate the intellectual traditions of the community. They had an important influence on the spiritual life of the monks.

The researches into the resources of this problem have been opened. Source database is the main problem of the research there are the preserved book collections, the manuscripts and prints, inventory lists of libraries, etc. The analysis of the source database helps us to reconstruct the picture of the intellectual output of the monasteries in Vilnius.

Gauta 2006 m. lapkričio mėn.